

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

СОЛОВЙОВА Тетяна Миколаївна

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ
XIX СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.01 - історія України

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії Росії Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - кандидат історичних наук,
доцент Казьмирчук Г.Д.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
професор Катренко А.М.
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Щербак В.О.

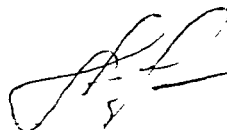
Провідна організація - Державний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова.

Захист дисертації відбудеться "28" травня 1997 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.01.01.38 у Київському університеті імені Тараса Шевченка (252017, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349.)

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий "27" квітня 1997 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент**

О.П.Гончаров

Актуальність проблеми. Історична наука надає важливого значення теоретичній розробці проблем розкладу феодального способу виробництва і формування в його надрах нового капіталістичного ладу. В основному ці питання стосуються змін способу виробництва.

Пояснення всіх найізначніших історичних явищ першої половини ХІХ ст. обумовлювалося вказаним процесом. У зв'язку з цим значний науковий і теоретичний інтерес становлять проблеми соціально-економічного розвитку Правобережної України у першій чверті ХІХ ст. Дослідження розвитку різних галузей промисловості, аграрних, товарно-грошових відносин у період, що вивчається, дає можливість з'ясувати рівень і шляхи розвитку продуктивних сил у сільському господарстві та промисловості, простежити зростання поміщицького землеволодіння, процес закріпачення селянства, еволюцію феодальної ренти, всебічно проаналізувати соціальну структуру суспільства. Зростання інтересу до історичного досвіду з соціально-економічної проблематики взагалі і формування ринкових відносин у першій чверті ХІХ ст., зокрема, пояснюється тим, що деякі явища і процеси, що відбувались тоді, потребують глибоких аналітичних оцінок, адже багато з них проявляються сьогодні в нових умовах і на новій основі в Україні. Актуальність теми полягає ще й в тому, що сама тема є науковою і мало дослідженою.

Історіографія проблеми. Питання розвитку феодального і селянського господарства, інфраструктури промисловості, економічне і правове становище населення України розглядаються в історіографії нерівномірно. Слід зазначити, що питання соціально-економічного розвитку Правобережної України у першій чверті ХІХ ст. не було ще предметом спеціальних досліджень, але окремі вітчизняні автори у тій чи іншій мірі торкалися його. Вони фрагментарно, відповідно до свого наукового інтересу (Д. Похилевич) або служ-

бового становища (І. Фундуклей) описували стан галузей сільського господарства і промисловості, залишаючи повідомлення про торгівлю і транспорт, про склад населення.¹ Автори використали багатий фактичний матеріал, але не піддали його глибокому аналізу і системному розкриттю.

Окремі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України знаходимо в працях М. І. Туган-Барановського. Аналізуючи економічний розвиток Росії автор використав і проаналізував статистичний матеріал, що частково стосується і досліджуваного регіону.²

У працях українських дослідників 20-30 років ХХ ст. Е. Д. Сташевського, І. М. Бровера зібраний матеріал про економічний розвиток Правобережної України, її внутрішній і зовнішній ринки.³ Зроблена спроба дати огляд розвитку сільського господарства, мануфактурної і фабрично-заводської промисловості, ярмаркової торгівлі, наведені дані про участь України у зовнішній торгівлі Росії. Однак їхні роботи хибують неточними і неправильними висновками, спричиненими аналізом обмеженого і випадкового фактичного матеріалу.

Окремі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України у першій чверті ХІХ ст. висвітлювалися у працях

1

Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. - СПб., 1852; Похилевич Д. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. - К., 1884; Яго ж. Список землевладельцев в уездах Киевской губернии. - К., 1885.

2

Туган-Барановский М. И. Статистические итоги промышленного развития России. - СПб., 1888; Яго ж. Земельный вопрос на Западе и в России. - М., 6/г; Яго ж. Русская фабрика в прошлом и настоящем. - СПб., 1807. Т. 1.

3

Сташевський Е. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за дореформенної доби. - К., 1928; Бровер М. І. Україна на перехіді до промислового капіталізму. (Соціально-економічні нариси і матеріали). - К., 1933.

М. Є. Слабченка, М. І. Яворського, Д. І. Багалія, О. П. Оглобліна.¹ У дослідженнях авторів цього часу знайшла відображення тема колонального характеру експлуатації України російським царизмом, яка надалі стала на довгий час забороненою. Проаналізовано розвиток окремих галузей сільського господарства і промисловості України в першій половині XIX ст., порушено проблеми використання палива і матеріалів у промисловому виробництві, дано оцінку промислової політики уряду, обгрунтовано необхідність заміни іноземних спеціалістів вітчизняними, прослідковано динаміку впровадження нової техніки і технології у виробництво, в загальних рисах описано внутрішню і зовнішню торгівлю та соціальну структуру суспільства.

У цей же період з'являються роботи М. Л. Рубінштейна, А. Вірніченка, Д. Солов'я, у яких зібраний значний матеріал про феодальне селянське землеволодіння, еволюцію феодальної ренти, організацію кріпосного господарства і вотчинного управління. Але автори перебільшували роль селянського господарства в економічному розвитку країни, становиде заможної верхівки в селі та соціальне розшарування села.²

Окремі аспекти теми висвітлено у роботі П. І. Ляценка. Дослід-

1

Оглоблін О. Шевченко і його епоха. - 6. м. і р. видання; Яворський М. І. Нариси історії України. - ч. 1. Натуральне господарство. - К., 1823, ч. 2. Станово-шляхетське суспільство. - К., 1824; Його ж. Україна в епоху капіталізму. - Вип. 1-2. - К., 6. р. видання; Слабченко М. Є. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. - Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства. - ДВУ, 1923; Його ж. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. - ДВУ, 1925; Багалій Д. І. Нариси історії України на соціально-економічному ґрунті. - Т. 1. - ДВУ, 1928.

2

Рубінштейн Н. Л. Экономическое развитие России в начале XIX века как основа движения декабристов. // Каторга и ссылка. - 1925. - К. 21; Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні. - К., 1927; Вірніченко А. До історії вільних хліборобів на Україні. - К., 1928.

ник розглянув питання розвитку економіки Росії, промислового і монополістичного капіталізму. Розвиток народного господарства тут аналізується у зв'язку з загальним розвитком капіталізму; висвітлюються промислові і грошові кризи в Росії і, зокрема, їх вплив на становище робітничого класу.¹

Інтенсивніше історія України періоду розкладу феодально-кріпосницької системи розроблялася українською історичною наукою в 50-80 роках. Проте і в цей час питання соціально-економічного розвитку Правобережжя розглядалися лише опосередковано, в контексті російської економіки, у зв'язку з іншими проблемами або з вирішенням питань, пов'язаних з розвитком інших регіонів України. В узагальнюючих працях з історії України досліджувана проблема розглянута в загальних рисах.² У 60-х р. колективом авторів під редакцією К. Г. Гуслистого був підготовлений макет історико-етнографічної монографії "Українці" у 2-х томах, в якому зроблена спроба проаналізувати розвиток сільського господарства України. Авторський колектив досліджував різні галузі сільськогосподарського виробництва (тваринництво, бджільництво, птахівництво тощо), велику увагу приділив селянським промислам, описав системи та прийоми обробітку ґрунту, знаряддя праці, види та сорти сільськогосподарських культур. Але цей макет визнали націоналістичного спрямування, і монографія так і не була ви-

1

Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: В 2-х т. - т. 1. ДокapиTaлистическая формация. - М., 1947.

2

Історія робітничого класу Української РСР: В 2-х т. - К., 1967, - т. 1.; Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Доконтрeвний період. - К., 1970; Історія Української РСР: В 12-ти т. - К., 1979, - т. 4; Історія народного господарства Української РСР: В 2-х т. - К., 1983, - т. 1; Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. - К., 1970; Житомирська область. - К., 1970; Київська область. - К., 1970; Вінницька область. - К., 1972; Хмельницька область. - К., 1972; Черкаська область. - К., 1973;

¹
дана.

Окремі аспекти промислового розвитку Правобережної України у першій чверті XIX століття знайшли своє відображення в ряді монографій та статей українських дослідників. Серед них варто назвати роботи Т. І. Дерев'янкін, В. Ваценка, І. С. Слабеева, Л. Г. Мельника, в яких дається як за гальний аналіз промислового розвитку України в першій половині XIX століття, так і характеристика його окремих аспектів, як от: розвиток окремих галузей промисловості; соціальна трансформація в суспільстві.²

Певний внесок у розвиток теми належить українським дослідникам О. О. Нестеренку, Ф. Я. Полянському, Т. П. Брянцевій, які висвітлили питання розвитку окремих текстильних мануфактур України та соціально-економічного розвитку міст Волині та Поділля.³

Аналіз еволюції поміщицького землеволодіння на Правобережній Україні протягом XVIII - початку XIX ст. здійснено у працях В. О. Маркіної. Особливу увагу вона приділила магнатським маєткам,

¹
Українці. Історико-етнографічна монографія: У 2-х т. 3-х кн. -К., 1980.

²
Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII - першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. -К., 1960; Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII - першій половині XIX ст. -К., 1984; Мельник Л. Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні; його ж. До історії робітничого класу України (Передпролетаріат на початковій стадії промислового перевороту). -К., 1970; його ж. Технічний переворот на Україні у XIX ст. -К., 1972; Ваценко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. - 1861 г.). -О., 1972.

³
Полянський Ф. Я. До питання про посесійні мануфактури на Україні у XVIII ст. (Наукові записки). -Вип. 2. -К., 1954; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. -Ч. 1. -К., 1958; Брянцева Т. П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // Вісн. Київ. у-ту. Історія. №18, -К., 1974. II ж. Соціальна структура населення міст на Волині наприкінці XVIII ст. // Вісн. Київ. у-ту. Іст. науки. -Вип. 23. -К., 1981.

розвитку фільваркового господарства.¹

Звертаючись до розгляду українською історіографією проблем соціального розвитку дореформенного міста в Україні, слід зауважити, що детального висвітлення тут зазнала лише проблема формування передпролетаріату. Тенденційний підхід дослідників став на заваді повному дослідженню еволюції інших соціальних груп міського громадянства дореформенної епохи. Питання про національний склад міського населення та динаміку його розвитку протягом першої чверті XIX ст. в сучасній українській історіографії майже не розглядалися. Виняток становили лише декілька праць, де ці проблеми були висвітлені лише побіжно.²

Особливої уваги заслуговують дослідження, які належать перу I. О. Гурхія.³ У його працях міститься аналітичний матеріал щодо причин кризи феодалізму в сільському господарстві України. Автор застосував порівняльну характеристику становища державних і поміщицьких селян в українських губерніях, розкрив еволюцію дрібних, середніх та великих поміщицьких маєтків у першій половині XIX ст. Разом з тим дослідник звернув увагу і на розвиток

1

Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. Социально-экономическое развитие. -К., 1981; II к. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII - 80-е годы XVIII в.). -К., 1971.

2

Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. -К., 1965; Доценко А. Н. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні XIX - XX ст. (Український історико-географічний збірник). -К., 1972. - Вип. 2; Пітюренко В. І. Розвиток міст і міське населення в Українській РСР. -К. 1972.

3

Гурхія І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. -К., 1954; Його ж. Зосередження робітничого класу України (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). -К., 1958; Його ж. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII - першої половини XIX ст.). УІХ. -1959. -№5; Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1881 р.). -К., 1982.

мануфактури, зробив важливі наукові узагальнення про роль, місце і значення вотчинної мануфактури у промисловості України. Предметом спеціальних досліджень І. О. Гуржія стали розвиток різних форм торгівлі, формування внутрішнього ринку та зовнішніх торгових зв'язків, створення кредитно-банківської системи. Багатством використаного фактичного і статистичного матеріалу відзначаються праці дослідника в яких аналізуються різні форми внутрішньої торгівлі, що існували в дореформенній Україні. Основну ж увагу в працях І. О. Гуржія зосереджено на другій чверті ХІХ ст. Однак висновки автора також не завжди є достовірними, оскільки політизована радянська історична наука вимагала принизливо писати про низький рівень соціально-економічного розвитку України порівняно з Центральними Російськими губерніями. Можна констатувати, що не з вини дослідника були допущені ці помилки і зроблені необґрунтовані висновки про низький економічний розвиток України.

У російській історіографії теж вивчалися окремі аспекти соціально-економічного розвитку українських земель у досліджуваний період. Ці сюжети висвітлювалися у працях І. Голицина, Е. Зябловського, В. Андросова, Г. Неболсіна, І. Вільсона, В. Семевського та інших авторів.¹ Водночас вчені не ставили питання про розклад феодално-кріпосницької системи, не простежували еволюції поміщицького землеволодіння.

¹ Голицын И. Статистические таблицы Всероссийской империи. -М., 1807; Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи. ч. V. -СПб., 1815; Андросов В. П. Хозяйственная статистика России. -М., 1827; Неболсин Г. П. Статистическое обозрение внешней торговли России. -СПб., 1850; Скальковский Опыт статистического описания Новороссийского края. -Од., 1850-1853; Егунов А. О ценах на хлеб в России и их значение в сфере отечественной промышленности. -М., 1855; Вильсон И. Объяснение к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России. -СПб., 1869; Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. -Т. 1.; Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой четверти XIX в. -СПб., 1888.

У дослідженнях російського історика М. Н. Покровського стверджувалося, що феодалізм в Росії закінчився у XVI ст.¹ Далі дослідник намагався поставити між феодалізмом і капіталізмом особливу соціально-економічну формацію - "торговий капіталізм". Тим самим він знімав питання про розклад феодально-кріпосницької системи.

Певне значення при вивченні соціально-економічних аспектів розвитку Правобережної України мають праці Н. А. Шафранова, А. Советова, Д. Войнова, В. Загоскіна, А. Умісси, В. Бажаєва, К. Вернера, П. Струве, в яких подаються історико-економічні описи різних галузей сільськогосподарського виробництва, аналізується стан землеробства, тваринництва, бджільництва.² Зроблена спроба дослідити поміщицьке і селянське господарство і застосування в них нових агрономічних та технічних засобів. Але треба відзначити, що лише окремі питання з обраної проблеми знайшли в них своє висвітлення. Згадані праці головним чином висвітлюють соціально-економічний розвиток Російської імперії. Із них важко, а нерідко і неможливо вилучити матеріали, що стосуються українських губерній.

У 20-х роках XX ст. російські історики піднімають питання впливу економічного розвитку країни на соціально-класову структуру суспільства. Розглядають проблеми соціально-побутових від-

1

Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке. (От древнейших времен до конца XIX в.). - М., Л., 6/г.

2

Советов А. О разведении кормовых трав на полях. - М., 1880; Войнов Д. Загоскин В. Киевская губерния. - СПб., 1887; Шафранов Н. А. Неурожай хлеба в России и продовольствие населения в 20-х годах настоящего столетия. // Русское богатство. 1888, № 5, 8, 7; Бажаев В. Г. Крестьянское травопольное хозяйство в нечерноземной полосе Европейской России. - М., 1900; Вернер К. А. Агронимическая помощь населению в конце XVIII и первой половине XIX в. - М., 1901; Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. - М., 1813.

носин, бюджету і побуту вотчинних господарств.¹

Багатством використаного фактичного та статистичного матеріалу відзначаються праці П. А. Хромова, І. Д. Ковальченка, Н. М. Дружиніна, в яких у тій чи іншій мірі розглядаються питання розкладу феодально-кріпосницького ладу і зародження капіталістичних відносин.²

І. Д. Ковальченко дослідив питання присвячені кріпосному селянству. Проаналізований значний статистичний матеріал дозволив автору монографії встановити глибину розкладу феодальних та ступінь розвитку нових дрібнотоварних і капіталістичних відносин у селі. Він дійшов висновку, що основним чинником, який визначає характер розшарування селян, був ступінь розвитку товарно-грошових відносин. Розшарування різних категорій селян проходило нерівномірно і характеризувалося, в першу чергу, простою майновою і господарською нерівністю. Однак ряд питань лишилися нез'ясованими і потребують уточнення та подальшого дослідження. Це насамперед ступінь інтенсивності феодальної експлуатації у першій чверті XIX ст., форми розшарування селян, зміни в селянському землекористуванні, шляхи проникнення нових елементів у поміщицьке і селянське господарства.

Глибоким теоретичним узагальненням багатого статистичного матеріалу відзначаються праці П. Г. Риндзюньського і В. К. Яцун-

1

Пичета В. И. История народного хозяйства в России XIX-XX вв. -М., 1923; Вознесенский С. Экономическое развитие и классовая борьба в России XIX-XX вв. -Пт., 1924; Верлин П. Русская буржуазия в старое и новое время. -М., Л., 1925; Смирнов С. К истории социально-бытовых отношений в начале XIX века. -Новгород, 1928.

2

Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX-XX вв. (1800 - 1917 гг.). -М., 1950; Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Кисельова. -Т. 1. -М., Л., 1984; Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX века. -М., 1987; Дружинин Н. М. Избранные труды. Т. 1. -М., 1985.

ського, у яких йдеться про соціальну еволюцію міських поселень в умовах дореформенної Російської імперії.¹ Використаний авторами матеріал характеризує стану систему суспільства у першій половині XIX ст., шляхи переходу з однієї категорії населення в іншу.

Проблемами аграрної історії феодальної Росії займався О. Л. Шапіро. Він вивчав розвиток різних галузей сільськогосподарського виробництва, досліджував становище селян в період феодалізму, підрахував прибутки ряду селянських господарств. Дослідник одним із перших поставив під сумнів пануючу в історіографії точку зору про злиденне становище селян у феодальний період. Він прийшов до висновку, що традиційні погляди на життєві умови і прибутки селян невірні. Використаний документальний матеріал і підрахунки дають підстави стверджувати, що ця категорія населення була відносно добре забезпечена. На думку О. Л. Шапіро, біда російського землеробства була не в тому, що воно не могло прогнати хлібороба, а в тому що воно не здатне створювати великі лишки сільськогосподарської продукції.²

Погоджуючись з цими висновками, автор дисертаційного дослідження вважає за необхідне наголосити й на більш вигідних природних, кліматичних умовах, добрій якості ґрунту, багатстві природних ресурсів Правобережної України в порівнянні з центральними російськими губерніями, що давало можливість не тільки прогнати селянські сім'ї, а й створювати певні лишки сільськогосподарської продукції, які давали сировину переробній промисло-

¹ Риндзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. - М., 1958; Крестьяне и город в дореформенной России // Вопросы истории. - 1955. №8; Яцунский В. К. Социально-экономическая история России в XVIII-XIX вв. - М., 1973.

² Шапино А. Л. Аграрная история Восточной Европы. (Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Таллин, 1959; Його ж Проблеми історії феодальної Росії. // Сбірник статей к 80-ти летию проф. Мавродина. - Л., 1971.

вості та продавалися.

Сучасні російські історики Б. Литвак, Б. Миронов проаналізували загальні закономірності періоду розкладу феодално-кріпосницької системи, описали фактори динаміки та географії хлібних цін в окремих районах Росії, ціноутворення та його вплив на соціально економічний розвиток Росії на початку XIX ст.¹

Проблеми соціально-економічного розвитку українських земель у першій чверті XIX ст. досліджувалися і у загальних та спеціальних працях, що були створені науковцями української діаспори. Цих питань так чи інакше торкалися у своїх роботах Н. Полонська-Василенко, Д. Дорошенко, Б. Винар, О. Субтельний.² Розроблено питання про методи та результати колоніальної експлуатації України російським царизмом та вказано на негативні наслідки цього явища для розвитку української промисловості, на несприятливу етнічну ситуацію в містах України, яка склалася на рубежі XVIII-XIX ст. внаслідок її русифікації.

Західноєвропейські і американські дослідники історії Росії порівнювали соціально-економічний розвиток Західноєвропейських країн з Росією.³

Проте слід зауважити, що висвітлення соціально-економічних проб-

1

Миронов В. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII-XIX вв.) - Л., 1985; Його ж. Русский город в 1740-1888-е годы: демографическое социальное и экономическое развитие. - Л., 1990; Литвак В. Г. Переворот 1881 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. - М., 1991.

2

Винар Б. Українська промисловість. Студія Совєтського колоніалізму. - Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1984; Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1981; Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2-х т. - Т. 2. Від половини XVII ст. - К., 1982; Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. - К., 1992; - Т. 2. Від середини XVII ст. до 1823 року.

3

Пайпс Р. Россия при старом режиме. - М., 1993; Биллингтон Дж. Икона и топор // Россия между Востоком и Западом: Традиционные и современные концепции. - М., 1994.

лем історії України, в тому числі й тих, що становлять предмет даного дослідження, є слабким місцем зарубіжної історіографії. Більшість зарубіжних авторів торкаються цих питань лише фрагментарно і акцентують свою увагу на деталях політичної історії.

Огляд вітчизняної і зарубіжної літератури свідчить, що історики ввели в науковий обіг та проаналізували досить великий фактичний матеріал з цієї теми. Але вони мало звертали увагу на розвиток різних галузей сільського господарства, урожайність сільськогосподарських культур, на форми поміщицького землекористування, їх еволюцію. Майже не вивчалось питання ставлення держави до поміщицького землеволодіння. Слабо досліджувався весь комплекс питань, пов'язаних з історією поміщицьких маєтків першої чверті XIX ст. Вимагають подальшого вивчення промислове виробництво, соціальна структура промисловості і населення, яке відіграло провідну роль в економічному житті. Не досліджувався ступінь зайнятості населення іншими видами господарської діяльності. В українській історичній літературі також недостатньо висвітлені питання розвитку різних форм внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Деякі висновки, зроблені спеціалістами, потребують уточнень і переоцінок. Виникла необхідність значно розширити діапазон вивчення соціально-економічної історії Правобережної України у першій чверті XIX ст.

Мета дослідження визначається тим, щоб на основі вивчення, здебільшого нововиявлених архівних документів, зокрема, звітів губернаторів, опублікованої статистики, публікацій в періодичній пресі, наукових праць, відтворити економічний розвиток Правобережної України у першій чверті XIX ст.; показати його вплив на зміни соціальної структури тодішнього суспільства; зробити мотивовані висновки стосовно загальних тенденцій розвитку сільського

господарства, промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі в умовах складання ринкових відносин в країні.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- зробити науковий аналіз джерел (архівних документів і опублікованої статистики) та монографічної літератури з соціально-економічної історії Правобережної України першої чверті XIX ст. ;
- проаналізувати розвиток зернового землеробства та підрахувати урожайність сільськогосподарських культур;
- дослідити стан різних галузей сільськогосподарського виробництва (тваринництва, птахівництва, бджільництва, городництва, садівництва тощо) та визначити їх місце в економічному розвитку Правобережної України першої чверті XIX ст. ;
- вивчити становище, життєві умови та прибутки сільського населення і зробити обґрунтовані висновки;
- проаналізувати політику уряду щодо промисловості та вивчити системи забезпечення промисловості сировиною, матеріалами і робочою силою;
- відтворити організаційні форми торгівлі сільськогосподарськими та промисловими товарами на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- дати характеристику містам та показати особливості їхнього розвитку на Правобережній Україні першої чверті XIX ст. ;
- простежити соціально-класові процеси, що відбувалися на Правобережжі у першій чверті XIX ст.

Хронологічні рамки охоплюють першу чверть XIX ст. , період царювання Олександра I (1801-1825 рр.). На початку свого правління цар і уряд розуміли, що кріпосна система господарства

відживала, а тому видали ряд указів і маніфестів, які підштовхували розвиток нових виробничих відносин. Народжувалися нові продуктивні сили, які виступали головним рушієм корінних перетворень в усіх сферах соціально-економічного життя.

Предметом дослідження є аналіз архівних та рукописних матеріалів про соціально-економічний розвиток Правобережної України у першій чверті XIX ст.

Об'єктом вивчення є дослідження напрямків розвитку сільсько-го господарства, промисловості, соціально-класової структури суспільства Правобережної України у першій чверті XIX ст.

Методологічною основою дослідження є метод історизму, який передбачає об'єктивний опис і аналіз подій і явищ на основі науково-критичного використання різноманітних джерел. Автор визнає наявність закономірностей економічного розвитку, вважає, що в кожній соціально-економічній структурі завжди можна виявити елементи старих і зародки нових явищ і процесів. Через різноманітність документальних матеріалів за їх походженням, формою і змістом, дослідник вдався до їх класифікації: поодинокі показники за певними ознаками зводились в таблиці для дальшого їх аналізу. Для виявлення загальних і особливих рис у процесах і явищах використовувався порівняльно-історичний метод дослідження. В соціально-економічній проблематиці незмінними є статистичні матеріали з подальшим їх математичним аналізом.

Наукова новизна роботи визначається перш за все введенням в науковий обіг великої кількості документальних матеріалів, що зберігаються в архівних сховищах України та за її межами; проаналізовано опубліковані джерела та спеціальну літературу. Проведено комплексне дослідження соціально-економічного розвитку великого історико-географічного регіону України у першій чверті

XIX ст. Об'єктом вивчення стало питання про реальну урожайність озимого та ярого хліба у повітах Київської, Волинської та Подільської губерній; проаналізовано в динаміці усі галузі виробництва, що існували на Правобережжі, зокрема, винокурна, суконна, фарфоро-фаянсова, полотняна, поташна, свічково-миловарна тощо; зроблено підрахунки робітних людей на феодално-кріпосницьких і капіталістичних підприємствах та підрахована сума їх виробництва. Крім того, у дисертаційному дослідженні детально проаналізовано стан внутрішньої та зовнішньої торгівлі і описано торгові шляхи Волинської та Подільської губерній. Піддано дослідженню соціально-класову еволюцію сільського та міського населення. Розгляд економіки міст як специфічної сфери господарського життя краю відкрив можливості для визначення їх ролі в економічному житті всього регіону. Крім того, підрахунки, зроблені на основі вибіркового аналізу документів, дали можливість отримати нові для історичної науки результати.

Джерелами дослідження є архівні матеріали, більшість із яких вперше вводяться в науковий обіг, комплекс історіографічних джерел, друквані статистичні збірники, публікації матеріалів науково-теоретичних конференцій. Автором дисертації були опрацьовані і критично осмислені документи, що знаходяться в Російському державному історичному архіві (РДІА), зокрема, щорічні звіти губернаторів з 1800 по 1825 рр., відомості про посіви і урожаї хліба по Київській, Волинській і Подільській губерніях за 1804-1810 рр., 1816-1825 рр., таблиці про кількість фабрик і заводів у Правобережних губерніях за 1804 р., 1807 р., 1820 р., 1821 р., 1825 р., відомості про розвиток конярства, вівчарства, бджільництва, птахівництва, садівництва, городництва, виноградарства у першій чверті XIX ст., відомості про невиплату державі визначе-

них населенню податків, відомості про бродяг і дезертирів на Правобережжі. Деякі матеріали знаходяться в Державному архіві Російської Федерації в м. Москві (ДАРФ), зокрема це листування адміністрації міст та губерній краю з канцелярією генерал-губернатора, звіти поліцейських органів, документи, що свідчать про повинності селян.

З Центрального Державного Військово-історичного архіву Росії (ЦДВІА Росії) використано описи поштових доріг Волинської і Подільської губерній за 1825 р.

У Центральному Державному історичному архіві в м. Києві (ЦДІА України) містяться матеріали, що свідчать про розвиток мануфактурної промисловості на Правобережній Україні у 1809 р., 1823 р., про число капіталістичних, кріпосних і орендованих мануфактур, і про кількість працюючих на них робітників (кріпосних, вільнонайманих).

Деякі матеріали знаходяться в Державному архіві Київської області (ДАКО), Державному архіві Житомирської області (ДАЖО), Державному архіві Волинської області (ДАВО), Інституті рукопису ЦНБ НАН України ім. В. І. Вернадського (ІР ЦНБ НАН України). Крім різноманітної статистики в них зберігаються описи розвитку міст і містечок, матеріали, що характеризують різні верстви населення та розвиток торгівлі. Великий інтерес становить альбом, складений доктором медицини де ля Флізом, в якому дається статистичний опис сільського господарства і промисловості у Київській губернії. Цінним джерелом є господарсько-статистичні описи повітів і маєтків Київської губернії. Усі ці архівні джерела зберігають значний фактичний та статистичний матеріал, який у сукупності дозволяє глибше висвітлити різні аспекти життя краю.

Серед використаних у дисертації опублікованих статистичних

джерел варто виділити статистичні збірники.¹ Слід зауважити, що рівень тогочасної статистики був низьким. У ній абсолютно не враховувався динамізм суспільних процесів, повністю ігнорувалося таке питання як професійний та класовий склад населення міст, побіжно характеризувався стан промисловості та торгівлі.

Вивчення та критичний аналіз перерахованих джерел дали можливість розкрити основні аспекти обраної теми, поглибити розуміння деяких соціально-економічних процесів, зробити обґрунтовані висновки.

Практична значимість роботи. В умовах розбудови незалежної Української держави, в пошуках шляхів її розвитку безсумнівну цінність становить звернення до досвіду вітчизняної історії. Дане дисертаційне дослідження відображає намагання автора висвітлити соціально-економічні процеси, які відбувалися на Правобережній Україні у першій чверті XIX ст. Результати досліджень можуть бути використані при написанні історії нашої країни першої чверті XIX ст., що дасть можливість внести певні доповнення в розробку концепції історичного процесу даного періоду. Висновки, оцінки, фактичний матеріал, що містяться в роботі, архівні документи та підрахунки, що вперше вводяться в науковий обіг, використовуються під час читання нормативного курсу історії в Переяслав-Хмельницькому педагогічному інституті і можуть бути використані при підготовці вузівських підручників з історії України, спецкурсів і спецсемініарів у видих навчальних закладах.

Структура роботи. Дисертація побудована за проблемно-хроно-

1

Ведомости о мануфактурах за 1813-1814 годы. -СПб., 1818; Материалы для статистики Российской империи. -СПб., 1838; Военно-статистическое обозрение Российской империи: в 10 т., -Т. 1; Киевская губерния. -СПб., 1848; Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. -СПб., 1867.

логічним принципом у відповідності із завданням дослідження. Робота складалася із вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, подається історіографічний огляд літератури і джерел, визначається мета і завдання досліджень, його наукова новизна та практичне значення.

У першому розділі - "Розвиток сільського господарства" - проаналізовано стан сільськогосподарського виробництва Правобережної України у першій чверті ХІХ ст., зроблено огляд різних галузей сільського господарства, визначена урожайність сільськогосподарських культур, простежено форми поміщицького землеволодіння і землекористування та їх еволюція, досліджено комплекс питань, пов'язаних із майновим становищем та господарською діяльністю різних категорій селянства.

Сільське господарство Правобережжя у першій чверті ХІХ ст. було розвинутим і багатогалузевим. Економічною основою розвитку регіону було землеробство, яке мало голосним чином зерновий характер. Одержане в господарствах зерно частково йшло на задоволення внутрішніх потреб, частково на ринок. Орні землі в основному відводилися під пшеницю, озиме і яре жито, невибагливе до ґрунту і стійке до несприятливих кліматичних умов. Висівали також овес, ячмінь, гречку, просо, горох тощо. На підставі фактичного матеріалу автор доводить, що у досліджуваний період на Правобережжі найкращими вважалися такі врожаї: жита - "сам 15", пшениці - "сам 12", ячменю, вівса, гречки - "сам 8", гороху - "сам 7", в неурожайні літа жита - "сам 4", пшениці, ячменю, вівса, гречки, гороху - "сам 3".

Використаний матеріал дає підстави автору зробити висновки, що на Правобережній Україні у першій чверті ХІХ ст. врожаї ози-

них і ярових культур були в основному стабільними. Хоча неврожаї і спостерігалися, однак вони охоплювали лише окремі райони регіонах.

У досліджуваний період все виразнішого товарного характеру набувало тваринництво. Воно було органічно зв'язано із землеробством, бо забезпечувало його тягловою силою та добривом. Разом з тим скотарство було основним джерелом м'ясної та молочної їжі, а також сировини для виготовлення одягу та взуття. Тваринництво і зернове землеробство задовольняли потреби населення у сільськогосподарській сировині і стали важливим фактором товаризації сільського господарства, як головної ознаки розкладу феодално-кріпосницької системи і зародження в її надрах нового капіталістичного укладу.

Аналізується процес пристосування до нових ринкових відносин поміщицьких господарств. Запровадження поміщиками досягнень передових навиків у сільському господарстві, тваринництві є підтвердженням того, що вони ставили мету збільшити свої прибутки шляхом поступової товаризації господарств.

Простежується процес поглиблення майнової нерівності і господарської диференціації серед різних категорій сільського населення. Автор дисертації робить висновок, що у першій чверті XIX ст. на Правобережній Україні були селяни не здатні навіть сплатити податки. З іншого боку жили заможні люди, що займалися торгівлею, орендою землі, млинів тощо. Традиційна уява про селян як про злиденну категорію населення, яка постійно потерпає від поміщицької експлуатації і не в спроможі забезпечити своє існування, що домінувала в радянській історіографії є нерівною. Підрахунки кількості посіяного і вирощеного хліба, урожайності, дослідження стану тваринництва та інших галузей сільськогосподар-

ського виробництва свідчать про те, що селяни Правобережжя не тільки забезпечували себе продуктами харчування, але й реалізували їх на ринках. Стан розвитку сільськогосподарських галузей є одним із показників добробуту населення регіону і підтверджує правомірність висновку про те, що сільське господарство поступово трансформується із феодално-кріпосницького в капіталістичне.

У другому розділі - "Промислове виробництво і торгівля у містах Правобережної України" - аналізується стан промислового виробництва Правобережжя в першій чверті XIX ст., розглядається територіальний розподіл промислових підприємств, умови створення промислового ринку для сільського господарства, а також простежується зв'язок різних видів промисловості з ринком. Протягом першої чверті XIX ст. загальна чисельність промислових підприємств Правобережжя збільшилася. Найбільша кількість фабрик і заводів на початку XIX ст. налічувалося у Волинській губернії - 176 підприємств, у Подільській - 55, Київській - 50. Протягом першого десятиріччя XIX ст. їх кількість в деяких губерніях дещо зменшується, а в інших, зокрема в Київській губернії, значно збільшилася. У Волинській губернії фабрик і заводів стає 162 одиниці, у Подільській - 53, Київській - 107.

Переважає більшість промислових підприємств займалася переробкою сировини, яку давало землеробство і тваринництво. До найпоширеніших галузей промисловості Правобережжя належали горілчана, суконна, салогопна, свічково-миловарна, шкіряна, тютюнова, цегельна, селітроварна, машинобудівна галузі. У цей же час також розвивалась борошномельна, олійна, полотняна, паперова, поташна, залізорудна, металообробна, кам'яновугільна, фарфоро-фаянсова, гончарна, екіпажна та ін. промисловість. Горілчана, борошномельна, полотняна галузі мануфактурного виробництва в основному

базувалися на підневільній кріпосницькій робочій силі. Капіталістична форма виробництва переважала в салотопній, свічковомиларварній, шкіряній, тютюновій і канатній промисловості, що сприяло збільшенню випуску продукції і запровадженню нових технологічних і технічних прийомів.

Використаний фактичний матеріал дає підстави автору проаналізувати політику уряду щодо промисловості, вивчити системи забезпечення промисловості сировиною, матеріалами і робочою силою. Висновки зводяться до того, що капіталістичні підприємства користувалися купованою сировиною та матеріалами, що були потрібні для виробництва тих чи інших промислових товарів, це означало капіталізацію мануфактурного виробництва. Одночасно на поміщицьких підприємствах здебільшого використовувалась власна сировина або частково власна і частково купована. Названі типи мануфактурних підприємств мали суттєві відмінності. Якщо на підприємстві першого типу застосовувалась вільнонаймана праця, то на підприємствах другого типу - кріпосна. Якщо на перших існувала договірна заробітна плата, то на других її або зовсім не було, або вона мала примусову форму. Капіталістичні підприємства працювали для широкого ринку, а феодално-кріпосницькі - значною мірою для задоволення потребказни і маєтку. На початку XIX ст. на капіталістичних підприємствах Правобережжя працювало 166 робітників, 118 з них мешкали у Волинській губернії, 47 - у Подільській. На капіталістичних мануфактурах число робітників становило 2284 чоловік, з них 2097 робітників працювало у Волинській губернії, 187 - у Подільській губернії. На арендованих вотчинних підприємствах налічувалось 391 чоловік: 200 з них у Київській губернії і 191 у Подільській губернії. На кінець першої чверті XIX ст. на капіталістичних підприємствах Правобережжя

кількість робітників становила 716 чоловік: з них 122 чоловіки працювали у Волинській губернії, 486 - у Київській губернії і 108 у Подільській губернії. На кріпосних мануфактурах Правобережної України у цей час працювало 2255 робітників: 1955 чоловік - у Волинській губернії, 192 - у Київській губернії, 108 у Подільській губернії. На арендованих вотчинних підприємствах працювало 1069 робітників: із них у Волинській губернії - 244 чол., у Київській - 240 чол., у Подільській - 585 чол. На основі використаного матеріалу автор доводить, що у досліджуваній період підприємці ще надавали перевагу напівдаровій та даровій праці кріпаків, незважаючи на те, що їх продуктивність була значно нижчою, ніж продуктивність праці найманих робітників, і пояснює це тим, що в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи поміщицькі підприємства не могли швидко пристосуватися до вимог часу. У них не вистачало коштів для переобладнання підприємств, закупки сировини та найму робітників.

На конкретному фактичному матеріалі розкрито динаміку основних форм торгівлі сільськогосподарськими та промисловими товарами на внутрішньому та зовнішньому ринках, описано стан торгових шляхів, по яких відбувалося транспортування вантажів. У роботі розглядаються торгові обороти, строки відкриття і проведення ярмарок, предмети торгівлі, тощо. Найбільш розвинутими на Правобережжі були Бердичівський та Київський ярмарки. Підвищується також роль торгів, торжків, базарів, що свідчить про значну господарську і економічну активність населення, руйнацію натуральності промислового виробництва.

У третьому розділі - *"Соціальні процеси в регіоні у період розкладу феодально-кріпосницьких відносин"* - простежуються і обґрунтовуються соціально-класові процеси, що відбувалися на

Правобережній Україні у першій чверті XIX ст., дається характеристика містам як центрам промисловості і торгівлі та аналізуються особливості їхнього розвитку. Автор наводить статистичний матеріал, що характеризує джерела формування міського населення і доходить висновку, що його формування і ріст пов'язані з економічними функціями міст. За соціальним складом міське населення було неоднорідним. Неоднаковими були стани і в кількісному відношенні. Аналіз виявлених документів дозволяє стверджувати, що найчисельнішою групою у складі міського населення були мішани. У роботі показане кількісне зростання цієї частини населення, склад, наводяться дані про їх заняття.

Проаналізовані і узагальнені дані про майнове, правове становище купців Правобережної України, про участь їх у торгівлі, у розвитку ремесла розглядається їх гільдійський і соціальний стан. Автор робить висновок, що купецтво Правобережжя становило собою особливу групу торгово-промислового населення, воно ж було законодавцем і повним господарем у містах, тримало у своїх руках самоуправління.

Значну частину населення в містах Правобережної України складали і інші категорії - дворяни, духовенство, селяни. У роботі дається кількісний склад цих категорій населення, розглядається їх діяльність і значення в житті міст. В цілому соціальний склад міського населення Правобережної України у першій чверті XIX ст. серйозно не змінюється.

Важливе місце у розділі відводиться питанню про розвиток міст, досліджується економіка, господарство, управління. Розвиток у містах мануфактурної і фабрично-заводської промисловості вів до концентрації тут постійних робітників. Це насамперед мало місце в таких містах як Київ, Житомир, Дубно, Луцьк, Ровно,

Умань, Кам'янець-Подільський та інші. Ряд повітових міст своїм укладом життя нагадували великі селища, а основним заняттям для міських жителів вважалося землеробство. До таких міст належали: Новоград-Волинський, Овруч, Васильків, Чигирин, Літин, Нова Ушиця, Ольгопіль та інші.

У розділі в загальних рисах характеризується планування і архітектурний вигляд ряду міст, зокрема: Києва, Житомира, Хмельника, Бердичева, Тульчина тощо. На основі вивчених джерел доведено, що у першій чверті XIX ст. ряд повітових міст отримали постійні плани забудови. Крім приватних будинків будувалися церкви, монастирі, торговельні заклади, аптеки (Володимир, Житомир), лазарети, лікарні (Володимир, Житомир, Бердичів) тощо.

Проведено дослідження дає право стверджувати, що міста і містечка Правобережної України у першій чверті XIX ст. мали різний економічний і культурний рівень розвитку. Хоча феодальні власники визискували прибутки з міського населення, нехтували міськими правами, забороняли будувати міські підприємства, все ж міста як центри ремесла і торгівлі показали свою життєздатність.

У висновках дисертації підтверджені підсумки дослідження, сформульовані узагальнення і положення, які разом з висновками, що містяться в розділах, виносяться на захист.

У сільському господарстві Правобережної України у першій чверті XIX ст. відбулися певні виробничі зміни, зокрема, підвищувалася роль зернового землеробства в економічному житті краю, розширювалися площі орних земель, збільшувалася кількість виробленого зерна, що призвело до розвитку товарно-грошових відносин та зміцнення економічних зв'язків з іншими регіонами.

Динамічний розвиток сільського господарства відбувся на основі застосування нової технології обробітку землі та запро-

вадження кращих сортів сільськогосподарських культур.

Вигідні кліматично-географічні умови, добра якість ґрунту, багатство природних ресурсів Правобережної України створювало умови для накопичення лишків сільськогосподарської продукції, які давали сировину переробній промисловості та продавалися.

Основна частина землі на Правобережній Україні була феодальною власністю поміщиків і держави, за селянами визнавалося тільки право користування землею у формі обдинного землеволодіння. Але все-таки у першій чверті XIX ст. була підірвана монополія дворянства на земельну власність, а це є свідченням зростання капіталістичних елементів у країні.

У досліджуваний період на Правобережній Україні поглибилася майнова нерівність і господарська диференціація серед різних категорій сільського населення, зокрема селян. У першій чверті XIX ст. були поміщицькі селяни нездатні навіть сплатити податки. З іншого боку заможні люди займалися торгівлею і орендою землі, млинів тощо, що є свідченням достатньої матеріальної забезпеченості селян у феодальний період.

У першій чверті XIX ст. у промисловості Правобережної України відбувся ряд змін: значно збільшилося число підприємств і осіб, що працювали на них, почали застосовувати капіталістичні форми праці, відбувалися істотні зміни у структурі промисловості, а також у техніці промислового виробництва.

Економічний розвиток Правобережжя визначав характер і форми внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Сприятливі умови для розвитку торгівлі та будівництва торговельних шляхів, створювали промисловість та сільське господарство.

Важлива роль в економічному житті краю у першій чверті XIX ст. належала містам. Будучи пунктами адміністративного управлін-

ня, губернські і в значній мірі повітові міста одночасно ставали промисловими і торговими центрами. У них з одного боку зменшувалася кількість жителів, що належали до селянського стану, а з другого - збільшувалась чисельність міських груп - ремісників, купців, дрібних торговців, промисловців.

Швидке зростання грошового господарства призводило до дальшого поділу громадянства України на привілейовані і непривілейовані стани. Економічна ситуація вела до зміни станових прав і привілеїв.

Основні публікації автора з теми дисертації:

1. Розвиток промислового виробництва Правобережної України першої чверті XIX ст. - К., 1997. - 49 с.
2. Основні напрямки розвитку сільського господарства Правобережної України першої чверті XIX ст. - К., 1997. - 28 с. (у співавторстві).
3. Економічний розвиток Правобережної України на передодні повстання декабристів. //Наукові записки з української історії. - Київ - Переяслав-Хмельницький., 1997. - Вип. 4. - С. 43-47.
4. Соціально-економічний розвиток Київщини у переддень Вітчизняної війни 1812 р. //Матеріали конференції... - К., 1987. - С. 54-59.
5. Висвітлення соціально-економічного розвитку Правобережної України у першій чверті XIX ст. у спогадах декабристів. // Декабристские чтения: Материалы научно-практической конференции... К., 1988. - С. 100-103.
6. Економічні аспекти розвитку Київської губернії у першій чверті XIX ст. // Народознавство (Науково-методичні матеріали) 36. П. -Переяслав-Хмельницький, 1994. - С. 72-74.

7. Демографічні процеси на Правобережній Україні у першій чверті XIX ст. //Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: Реальність, проблеми, прогнози на XXI століття. Матеріали міжнародної конференції... - Чернівці - Київ, 1996. - С. 11-15.

А Н Н О Т А Ц И Я.

Соловьёва Т. Н. Социально-экономическое развитие Правобережной Украины в первой четверти XIX века.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. Киевский университет имени Тараса Шевченко. - Киев, 1997 г.

В работе на основе материалов архивов, исторической литературы анализируется социально-экономическое развитие Правобережной Украины в первой четверти XIX века. Исследуется развитие различных отраслей сельского хозяйства, мануфактурной промышленности, торговли, изучается социальная структура общества. Сделан вывод о достаточно высоком социально-экономическом развитии Правобережной Украины в исследуемый период.

A N N O T A T I O N.

T. M. Soloviova. Social and Economic Development of the Right-Bank Ukraine in the First Quarter of the 19th Century.

The thesis for the scientific degree of the Candidate of History in speciality 07.00.01 - History of Ukraine. Kyiv Taras Shevchenko University. - Kyiv, 1997.

In the present work on the basis of archives materials and historical literature the social and economic development of the Right-Bank Ukraine in the first quarter of the 19th Century has been analyzed. The development of different branches of agriculture, manufactory and trade has been investigated and the social structure of the society has been examined. The conclusion has been drawn about a high level of the social and economic development of the Right-Bank Ukraine in the period under review.

Ключові слова: Правобережна Україна, феодалізм, сільськогосподарське виробництво, мануфактура, соціальні групи населення.

